

De bronzen god uit de Egeïsche Zee

De identificatie en identiteit van de Artemision Bronze

Estelle Hofland, 6118283

e.a.hofland@students.uu.nl

Bachelorscriptie

Bachelor Eindwerkstuk (GE3V14054)

17 januari 2020

J.Z. van Rookhuijzen

8000 woorden

Dankwoord

In dit dankwoord wil ik graag kort de tijd nemen om een aantal mensen te bedanken die een positieve invloed hebben uitgeoefend op de totstandkoming van mijn scriptie. Ten eerste wil ik graag mijn groepsgenoten bedanken, Niels Passier en Xavier Schreurs, voor hun feedback tijdens de peerreviewsessies. Zonder hun kritiekpunten was mij het een en ander ontgaan en ook hun positieve feedback heeft me goed op weg geholpen.

Ook ben ik dank verschuldigd aan Dr. George Kavvadias van het Nationaal Archeologisch Museum in Athene. De foto's van de bronzen beelden uit de collectie van het NAM die in deze scriptie te vinden zijn, werden verschaft door Dr. Kavvadias.

Tot slot ben ik Dr. Janric van Rookhuijzen dankbaar voor de uitstekende begeleiding gedurende het scriptietraject. Vanaf oktober 2019, waarin de begeleiding officieel nog niet van start was gegaan, tot de deadline op 17 januari 2020 is Dr. Van Rookhuijzen altijd beschikbaar geweest voor vragen en suggesties. Mede door zijn begeleiding is deze scriptie geworden tot wat het is.

Inhoudsopgave

Dankwoord	1
Samenvatting	3
Inleiding	4
Hoofdstuk 1: historiografie	7
1.1 Metadata.....	7
1.2 Identiteitskwesie	8
Hoofdstuk 2: de Artemision Bronze	11
2.1 De opgraving en restauratie	11
2.2 De god van Kaap Artemision.....	12
2.2.1 De anatomie van de Artemision God	14
2.2.2 Opmerkingen vanuit de kunstgeschiedenis	18
Hoofdstuk 3: de vazenanalyse	21
3.1 Tabellen en toelichting.....	22
3.2 Algemene conclusies: Zeus.....	23
3.3 Algemene conclusies: Poseidon	24
3.4 De voorbeeldvazen	24
3.4.1 Zeus en de Artemision God	25
3.4.2 Poseidon en de Artemision God	26
3.4.3 Zeus en zijn bliksemschicht.....	28
3.4.4 Poseidon en zijn drietand.....	29
Conclusie	32
Literatuurlijst	34
Bronnen	36
Afbeeldingen	36
Bijlage A	38

Samenvatting

In deze scriptie is onderzoek gedaan naar de identiteit van het bronzen beeld dat bekend staat als de Artemision Bronze. Sinds de opgraving van het beeld uit de Egeïsche Zee in 1928 hebben vele historici, kunsthistorici en archeologen zich toegelegd op het identificeren van de Artemision Bronze. De studies die deze auteurs verrichtten resulteerden echter niet in een doorslaggevende conclusie. Hoewel het debat beperkt is tot twee mogelijke opties, namelijk de goden Zeus en Poseidon, kunnen geen van beiden worden uitgesloten. Ook ontbrak er in de historiografie een systematische onderzoeksmethode naar de identiteit van het beeld. Deze scriptie zal zich daarom richten op de systematische analyse van Griekse en Italiaanse vazen uit de periode 500 tot 400 voor Christus om grip te krijgen op de manier waarop Zeus en Poseidon vormgegeven worden. De aandacht voor deze vormgeving wordt toegespitst op de houding als geheel en de wijze waarop de bliksemschicht of de drietand worden gehanteerd. De onderzochte vazen zijn afkomstig van de online database *The Beazley Archive*, een database die wordt onderhouden door de Universiteit van Oxford. Uit de analyse blijkt dat er op basis van de iconografie in het voordeel van zowel Zeus als Poseidon geargumenteed kan worden. Daarom is de vazenanalyse niet doorslaggevend in het identificeren van de Artemision Bronze.

Inleiding

The discovery in the sea off a cape at the north end of Euboea of a group of Greek statues in bronze has given to the National Museum at Athens an almost complete bronze figure, larger than life-size, which can be considered as the finest bronze in the museum. [...] After a lengthy and careful process of cleaning the style and quality of the work can now be better studied. There seems little doubt that it is the most important bronze now to be seen at Athens.¹

Zo luidde het begin van een artikel in de Australische krant *Morning Bulletin* van woensdag 11 december 1929. De Griekse bronzen beelden waar de krant over spreekt waren een paard met ruiter en een vrijwel complete man met een baard, die volgens de krant in eerste instantie als Poseidon werd geïdentificeerd, maar vervolgens als Zeus.² Dit laatst genoemde beeld, op pagina 5 te zien, miste zijn attribuut en heeft nog geen vastgestelde identiteit. Sinds de opgraving van het beeld is er vlot een discussie op gang gekomen, met de eerste publicaties in 1929 en 1930 en een van de recentste artikelen in 2016.³ De aandacht die het beeld ontvangt heeft zeker te maken met de uitmuntende kwaliteit van het werk, maar ook het feit dat het een van de weinige overgeleverde bronzen werken uit de Griekse oudheid is speelt mee: ‘As one of the very few original bronzes to survive from Classical Greece, the Artemision god has been considered an important masterpiece’.⁴ Het Nationaal Archeologisch Museum te Athene, waar het beeld staat, sluit hierop aan: ‘The statue is one of the few surviving original rhythm works with a superb performance of body movement and shaping’.⁵ Met een dergelijke hoeveelheid aandacht is het opmerkelijk dat er nog geen consensus is over de identiteit van het beeld. Het Nationaal Archeologisch Museum doopte het beeld bijvoorbeeld Neptunus of Zeus.⁶

---

¹ Morning Bulletin, woensdag 11 december 1929, pagina 3, *Greek Statues. From the Sea*. Via Trove, <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/55341893> (3 december 2019).

² Morning Bulletin, 1929, *Greek Statues*.

³ Zie Chrestos Karouzos, ‘The Find from the Sea off Artemision’, *Journal of Hellenic Studies* 49 (1929) 2, 141-144; Hendrik Gerard Beyen, *La Statue d’Artémision* (Den Haag 1930); John Pollini, ‘The God from Cape Artemision: Zeus or Poseidon? And Old Question, a New Approach’, in: Alessandra Giumlia-Mair, Carol C. Mattusch (red.), *Proceedings of the XVIIth International Congress on Ancient Bronzes, Izmir* (Autun 2016) 219-229.

⁴ Gordon Campbell (red.), *The Grove Encyclopaedia of Classical Art and Architecture, Volume I* (New York 2007) 181.

⁵ Nationaal Archeologisch Museum Athene, Collecties, Metaalwerk, Klassieke Periode. ‘Bronze statue of Neptune or Zeus’, inventarisnummer X 15161. Via <https://www.namuseum.gr/collection/klasiki-periodos-3/>, bovenste rij, middelste afbeelding (4 december 2019).

⁶ Nationaal Archeologisch Museum Athene, ‘Bronze statue of Neptune or Zeus’, via <https://www.namuseum.gr/collection/klasiki-periodos-3/>, bovenste rij, middelste afbeelding.

Dit levert de volgende vraag op: wat is de identiteit van het bronzen beeld dat bekend staat als de ‘Artemision god’? De identiteit van de Artemision Bronze kent negentig jaar onderzoek en discussie en er zijn grofweg twee kampen: Zeus of Poseidon. Argumentatie wordt vaak gebaseerd op enkele visuele voorbeelden zoals beelden of reliëfs. Er is gebrek aan een studie voltrokken op systematisch wijze, en dit hoop ik toe te voegen aan de discussie. Om de onderzoeksvraag te beantwoorden zal ik daarom de Artemision Bronze analyseren en vergelijken met vaasschilderingen die Zeus of Poseidon voorstellen. Deze vaasschilderingen bieden inzicht in de manier waarop Zeus en Poseidon worden afgebeeld. Deze manier van afbeelden wordt vervolgens vergeleken met de manier waarop de Artemision Bronze is vormgegeven om te onderzoeken of het beeld geïdentificeerd kan worden als Zeus of Poseidon.

Afbeelding I De Artemision Bronze, en profiel gezien. Foto afkomstig van Wikimedia Commons.

In het eerste hoofdstuk zal de historiografie aan bod komen. Deze bevat een kort overzicht van de discussie over de datering, herkomst en identificatie van het beeld. In het tweede hoofdstuk wordt de god van Kaap Artemision beschreven aan de hand van verscheidene foto's en zullen er aspecten van het beeld aan bod komen die in de historiografie nog niet zijn benoemd. Tot slot is hoofdstuk drie gewijd aan de vazenanalyse. In dit hoofdstuk

zullen afbeeldingen van Zeus en Poseidon op vazen aan bod komen uit de periode 500 tot 400 voor Christus. De wijze waarop deze goden worden neergezet wordt bekeken en vergeleken op basis van een aantal kenmerken. Van deze kenmerken zijn de houding van het lichaam zoals vergelijkbaar met de Artemision Bronze en de manier waarop de drietand of bliksemschicht wordt gehanteerd het belangrijkste. Dit wordt gedaan om grip te krijgen op de wijze waarop Zeus en Poseidon worden afgebeeld en hoe vaak dit voorkomt, om zo een beeld te krijgen van overeenkomsten tussen de iconografie van deze goden en de vormgeving van de Artemision Bronze.

Naast het identificeren van de Artemision Bronze heeft deze scriptie een secundaire doelstelling: namelijk, het tonen van de complexiteit van de debatten omtrent de Artemision Bronze. Deze doelstelling is deels noodzakelijk om een helder beeld te krijgen van de daadwerkelijke probleemstelling, die op het oog simpel van aard lijkt, maar daadwerkelijk zeer complex is. Hoofdstuk 1, dat een kort overzicht geeft van de belangrijkste historiografische kwesties, en hoofdstuk 2, dat dieper ingaat op de Artemision Bronze, zijn daarom gericht op het tonen van de complexiteit van de debatten, terwijl hoofdstuk 3 gericht is op het beantwoorden van de onderzoeksvraag.

Hoofdstuk 1: historiografie

Vanaf de opgraving in 1928 heeft de god van Kaap Artemision historici, kunsthistorici en archeologen gefascineerd. Al vrij snel na de ontdekking werden er artikelen en boeken uitgegeven over het beeld en de fascinatie met het beeld is niet verdwenen. In dit hoofdstuk zal een kort overzicht van de omvangrijke historiografie over de Artemision Bronze kort aan bod komen. De belangrijkste onderdelen van het debat worden kort omschreven. Aspecten van de historiografie die belangrijk zijn voor deze scriptie worden verder in detail besproken in hoofdstuk 2, aan de hand van de analyse van de Artemision Bronze. De historiografie in zowel hoofdstuk 1 als 2 bevat, naast werk van auteurs die zelf gericht onderzoek hebben verricht, ook encyclopedieën of verzamelwerken waarin het beeld aan bod komt, maar waarin de desbetreffende auteurs zelf geen uitgebreid onderzoek naar het beeld hebben gedaan. Deze publicaties worden ook meegenomen omdat het totaal van de studies naar de Artemision Bronze een goed beeld geeft van de complexiteit van de debatten over het beeld. Omdat er veel onbekend is over het beeld is er gespeculeerd over bijvoorbeeld de oorspronkelijke functie, over de locatie waar het heeft gestaan en over de beeldhouwer. Ik beperk mij hier tot de metadata van het beeld en de identiteitsvraag omdat de onzekerheden omtrent de Artemision Bronze te omvangrijk zijn om allen te bespreken.

1.1 Metadata

Ik begin de historiografie met een kort verslag van een aantal metadata van de Artemision Bronze. Vanzelfsprekend gaat het hier om een bronzen beeld. De datering van het beeld op circa 460 voor Christus is onomstreden.⁷ De argumenten die worden aangedragen voor deze datering betreffen de houding van het beeld, de wijze van bewegen die is afgebeeld en de details op het lichaam en in het haar.⁸ De maker van het beeld is niet bekend.⁹

---

⁷ Caroline Houser (tekst) en David Finn (foto's), *Greek Monumental Bronze Sculpture* (Londen 1983) 78; Karouzos, 'The Find from the Sea off Artemision', 141; Carol C. Mattusch, *Greek Bronze Statuary. From the Beginnings through the fifth Century B.C.* (Ithaca 1988) 5; Pollini, 'The God from Cape Artemision', 219.

⁸ Karouzos, 'The Find from the Sea off Artemision', 141.

⁹ Vele auteurs verwijzen enkel naar de maker als 'de kunstenaar'. Zie Beyen, *La Statue d'Artémision*, 4; Caroline Houser, *Greek Monumental Bronze Sculpture of the Fifth and Fourth Centuries B.C.* (New York 1987) 134-137; Karouzos, 'The Find from the Sea off Artemision', 141; George E. Mylonas, 'The Bronze

Pogingen zijn gedaan om het beeld te koppelen aan andere beelden op basis van stijl en op deze wijze de kunstenaar te identificeren. Tot nu toe is deze methode echter niet succesvol geweest. Er is dan ook geen consensus over de identiteit van de kunstenaar.¹⁰ Over de herkomst van het beeld zijn wel ideeën, maar het debat heeft nog geen bevredigende conclusie opgeleverd vanwege het gebrek aan bewijsmateriaal. De auteurs die over de herkomst van het beeld schrijven lokaliseren het vrijwel allen in Attika, maar de argumenten waar dit op gebaseerd wordt zijn niet doorslaggevend.¹¹ Zo wordt er verwezen naar een analyse van de kleien kern van het beeld, die zou hebben aangegeven dat het beeld van Attische afkomst is. Deze analyse is echter in geen ander werk te vinden en is niet geannoteerd.¹² Andere auteurs kunnen alleen de punten aanwijzen waarop het beeld niet Attisch lijkt en kunnen niet argumenteren waarom het wel Attisch is.¹³ Er is één auteur die het beeld koppelt aan het noorden van Griekenland vanwege de iconografie van Zeus zonder adelaar.¹⁴ De argumentatie die hier wordt aangedragen is niet overtuigend en er kan dus ook geen conclusie worden getrokken over de afkomst van het beeld.

1.2 Identiteitskwestie

Voor de identificatie van de Artemision Bronze zijn er twee aspecten van het debat van belang. De grootste kwestie in het gehele debat betreft de vraag of het beeld Zeus of Poseidon moet voorstellen. Vrijwel elke auteur neemt in deze discussie een positie in. Aan deze tweedeling ligt het idee ten grondslag dat het beeld met zekerheid een god voorstelt. Dit aspect zal eerst kort worden besproken: het komt in meer detail aan bod in

---

Statue from Artemision', *American Journal of Archaeology* 48 (1944) 2, 143-160, aldaar 143; Pollini, 'The God from Cape Artemision', 219.

¹⁰ Zie Hendrik Gerard Beyen en W. Vollgraff, *Argos et Sicyone. Études Relatives à la Sculpture Grecque de Style Sévère* (Den Haag 1947) 41-95; Houser, *Greek Monumental Bronze Sculpture of the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, 134-137; Karouzos, 'The Find from the Sea off Artemision', 141-142; Reinhard Lullies, *Griechische Plastik, von den Anfängen bis zum Ausgang des Hellenismus* (München 1956) 55-56; Beyen, *La Statue d'Artémision*, 19-50. Campbell stelt dat het beeld vaak is toegeschreven aan bekende kunstenaars maar dat hier geen bewijs voor is. Campbell, *The Grove Encyclopaedia of Classical Art and Architecture*, 181.

¹¹ Karouzos, 'The Find from the Sea off Artemision', 141; Mylonas, 'The Bronze Statue from Artemision', 152; Lullies, *Griechische Plastik*, 55-56; Richard T. Neer, *Art and Archaeology of the Greek World. A New History, c. 2500-c. 150 BCE* (London 2012) 236.

¹² Neer, *Art and Archaeology of the Greek World*, 236.

¹³ Karouzos, 'The Find from the Sea off Artemision', 141; Lullies, *Griechische Plastik*, 55-56.

¹⁴ Mylonas, 'The Bronze Statue from Artemision', 152.

hoofdstuk 2. De tweedeling die ontstaat rond de identificatie van de Artemision Bronze als Zeus of Poseidon zal gedetailleerder worden behandeld in dit hoofdstuk.

De identificatie van de Artemision Bronze als god is het gevolg van een consensus. In 1929 en 1930 stelden respectievelijk Chrestos Karouzos en Hendrik Gerard Beyen vast dat het hier om een god ging.¹⁵ In 1937 probeerde Julius Jüthner de stelling te verdedigen dat het hier niet om een god ging, maar om een atleet.¹⁶ Nog geen tien jaar later ontkrachtte George Mylonas deze stelling volledig, en sindsdien is de identificatie van de Artemision Bronze als god een feit.¹⁷

De breuk in het identiteitsdebat identificeren als een tweedeling is niet helemaal correct: er is namelijk nog een derde partij. Deze partij is van mening dat het beeld niet kan of hoeft te worden geïdentificeerd. Het voornaamste argument dat door deze auteurs wordt aangedragen heeft te maken met de iconografie. Zo zijn Zeus en Poseidon iconografisch zeer gelijk: de Artemision Bronze kan dus zowel Zeus als Poseidon voorstellen en het verschil is lastig of niet te maken. Het beeld zelf is daarin ook niet doorslaggevend.¹⁸ Daarnaast is het beeld nog niet gekoppeld of geïdentificeerd aan de hand van verscheidene bronnen uit de oudheid. Er wordt hier gesproken over zowel bekende votieven, waar een beeld van deze grootte en kwaliteit zeker toe zou kunnen behoren, als over literaire, iconografische of visuele bronnen.¹⁹ Een enkele auteur besluit het identiteitsdebat geheel te vermijden.²⁰

De meeste auteurs die zich mengen in het debat zijn van mening dat het beeld Zeus voorstelt. Enkele auteurs sluiten zich aan bij deze positie aan de hand van de aangeboden argumenten en dragen zelf niet bij aan de discussie.²¹ Anderen die wel hun

---

¹⁵ Beyen, *La Statue d'Artémision*, 4; Karouzos, 'The Find from the Sea off Artemision', 141.

¹⁶ Julius Jüthner, *Die Grossbronze vom Artemision* (z.p. 1937) (non vidi; geciteerd door Mylonas, 'The Bronze Statue from Artemision', 143-145).

¹⁷ Mylonas, 'The Bronze Statue from Artemision', 143-148. Mylonas keert zich tegen het idee dat het beeld een atleet voorstelt en wijst op de positie van de wijsvinger van de rechterhand en de draaiing van het hoofd richting het doel, twee subtiele maar belangrijke bewegingen die volgens hem verschillend zijn met de bewegingen van een atleet.

¹⁸ Campbell, *The Grove Encyclopaedia of Classical Art and Architecture*, 181; Houser, *Greek Monumental Bronze Sculpture of the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, 128-129 en 131; Brunilde Sismondo Ridgway, *The Severe Style in Greek Sculpture* (Princeton 1970) 62.

¹⁹ Campbell, *The Grove Encyclopaedia of Classical Art and Architecture*, 181; Houser, *Greek Monumental Bronze Sculpture of the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, 126.

²⁰ Zie Carol C. Mattusch, *The Art & Craft of Greek and Roman Statuary* (Ithaca 1996).

²¹ Mattusch vindt Zeus overtuigender op basis van de aangeboden argumenten; Neer legt niet uit waarom hij dit standpunt inneemt. De auteurs van *The Oxford History of the Classical World* stellen enkel dat een drietand veel onwaarschijnlijker zou zijn dan een bliksemschicht. Mattusch, *Greek Bronze Statuary*, 152;

eigen onderzoek verrichten wijzen op de compositie, die verstoord zou worden door een drietand.²² Ook wordt er geargumenteed op basis van de houding – zij het een specifiek deel van de houding of de houding als geheel.²³ Tot slot worden er iconografische argumenten aangedragen, maar deze worden niet verklaard of zijn niet omvangrijk.²⁴

Auteurs die in het beeld Poseidon herkennen wijzen voornamelijk op het beeld zelf. Vooral de houding van de armen en de rechterhand zijn volgens deze auteurs aanleiding om het beeld te identificeren als Poseidon.²⁵ De positie van de rechtervingers wordt gekoppeld aan de greep om een speer heen. In combinatie met de houding als geheel, die als de houding van een speerwerper wordt herkend, zou dit een wapen met een lange schacht opleveren. Een bliksemschicht wordt zo dus uitgesloten.²⁶ De meeste auteurs die zich aansluiten in het kamp van Poseidon erkennen echter wel dat Zeus en Poseidon iconografisch zeer op elkaar lijken, de identificatie van het beeld uiteindelijk afhangt van het attribuut of dat de houding van het beeld als type niet doorslaggevend is.²⁷

Neer, *Art and Archaeology of the Greek World*, 236; John Boardman, Jasper Griffin en Oswyn Murray (red.), *The Oxford History of the Classical World* (Oxford/New York 1986) 290.

²² Houser en Finn, *Greek Monumental Bronze Sculpture*, 79; Mylonas, 'The Bronze Statue from Artemision', 153; Raimond Wünsche, 'Ergänzungsversuche am "Gott aus dem Meer"', *Antike Kunst* 21 (1978) 2, 107, aldaar 107.

²³ Houser stelt bijvoorbeeld dat goden die afgebeeld worden in deze houding vaak Zeus zijn. Andrew Stewart stelt dat de rechterhand vanwege de stand van de vingers om een voorwerp met een zeer specifieke vorm gesloten zou zitten en dat deze specifieke vorm een bliksemschicht is. Houser en Finn, *Greek Monumental Bronze Sculpture*, 79; Andrew Stewart, *Greek Sculpture. An Exploration, Volume I* (New Haven 1990) 147.

²⁴ Mylonas toont maar enkele voorbeelden. Voor de verklaring van de houding van de hand gebruikt hij één vaas en om te tonen dat identificatie als Poseidon onwaarschijnlijk is gebruikt hij munten uit Poseidonia. Wünsche gaat er helemaal niet verder op in. Mylonas, 'The Bronze Statue from Artemision', 148 en 155; Wünsche, 'Ergänzungsversuche', 107.

²⁵ Beyen, *La Statue d'Artémision*, 6-7; Karouzos, 'The Find from the Sea off Artemision', 141; Lullies, *Griechische Plastik*, 55; Pollini, 'The God from Cape Artemision', 221.

²⁶ Beyen, *La Statue d'Artémision*, 6-7; Pollini, 'The God from Cape Artemision', 221.

²⁷ Opmerkingen over de iconografie en het attribuut zijn te vinden in Pollini, 'The God from Cape Artemision', 219. Commentaar en toelichting over het type van de aanvallende god is te vinden in Beyen, *La Statue d'Artémision*, 5; Karouzos, 'The Find from the Sea off Artemision', 141; Lullies, *Griechische Plastik*, 55.

Hoofdstuk 2: de Artemision Bronze

Nu het centrale debat rondom de Artemision Bronze uiteen is gezet zal er gekeken worden naar de Artemision Bronze zelf. Eerst zal er kort worden uitgeweid over de opgraving en de restauratie van het beeld; vervolgens zal het beeld beschreven worden. Verschillende onderdelen van het beeld zullen beschreven worden aan de hand van enkele historiografische kwesties of argumenten, zodat de complexiteit van het beeld en de debatten eromheen in hun volledige omvang duidelijk worden en overzichtelijk worden gebracht. Om alle factoren die meespelen in het identificeren van de Artemision God te begrijpen zijn deze stappen noodzakelijk. Onderdelen die zullen worden besproken betreffen de eerder genoemde identificatie van het beeld als een god, maar ook aspecten van de houding en theorieën over het attribuut zullen aan bod komen.

2.1 De opgraving en restauratie

In 1926 had een Griekse visser een bijzondere vangst: een deel van een bronzen arm zat verstrikt in zijn netten. De vangst was opgedaan in de zee ten noordwesten van Euboea en werd overgebracht naar het Nationaal Archeologisch Museum in Athene. Omdat er geen aanleiding was om aan te nemen dat de andere delen van het beeld in de zee te vinden waren, werd er geen onderzoek gestart. Twee jaar later was een groep mensen op een vissersboot illegaal aan het vissen in hetzelfde gebied. In een poging om een standbeeld uit een antiek scheepswrak te halen hadden ze een arm afgebroken. De bemanning van de illegale vissersboot werd aan land gehaald en aangehouden. De aanhouding vond plaats in september; de opgravingen in het gebied konden officieel pas beginnen in november. Het lichaam van het beeld dat nu twee armen miste werd echter al in september uit de zee getrokken, mede door het werk dat al was verricht door de illegale vissers.²⁸ Voor 21 dagen werd er geprobeerd om het scheepswrak te ontdoen van andere haar schatten, maar een ruige zee en de grote hoeveelheid modder maakten het project niet gemakkelijk.²⁹ Naast de korte tijdsperiode en de slechte omstandigheden was de periode in het jaar ook niet voordelig om opgravingen te doen.³⁰ Hoewel de opgraving kort en lastig was, lukte het wel om het een en ander uit het wrak te verkrijgen. Naast het

---

²⁸ Seán Hemmingway, *Horse and Jockey from Artemision: A Bronze Equestrian Monument of the Hellenistic Period* (Los Angeles 2004) 35-37.

²⁹ Hemmingway, *Horse and Jockey from Artemision*, 37 en 39.

³⁰ Hemmingway, *Horse and Jockey from Artemision*, 35.

beeld dat nu bekend staat als de Artemision Bronze of de Artemision God werden er nog twee andere bronzen beelden opgedoken: een paard en een jockey. Ook werd er een grote hoeveelheid aardewerk gevonden.³¹ De opgraving werd, na 21 dagen, uitgesteld, en vervolgens afgelast. Het is goed mogelijk dat het wrak tot op de dag van vandaag nog steeds goederen bevat.³²

De Artemision God, het paard en de jockey waren allen bedekt met zeepokken en ze waren beschadigd door de zee. De restauratie, die deels plaatsvond aan boord van het schip dat diende als de basis voor de opgraving, werd voltooid in Athene. Het schoonmaken werd gedaan met verscheidene methodes en met behulp van onder andere kunstenaars. Voor deze scriptie is deze informatie niet van belang. Een korte context van de vindplaats en het proces van opgraving van het beeld zijn het benoemen waardig in het bespreken van de Artemision Bronze en daarom is deze informatie kort genoemd. Verdere informatie over het proces van het opgraven, schoonmaken en restaureren van de bronzen van Artemision is te vinden in het werk van Seán Hemmingway.³³

2.2 De god van Kaap Artemision

De Artemision Bronze is een werk van 209 centimeter hoog en staat verbeeld met de armen vrijwel geheel gestrekt. Vanwege de hoogte en de horizontale omvang is het een indrukwekkend beeld dat veel ruimte inneemt. Mede door de compositie en de omvang heeft het een zeer indrukwekkend silhouet.³⁴ De indruk die het beeld maakt wordt echter niet alleen veroorzaakt door het silhouet of door de grootte. Ook een aantal kenmerken die pas opgemerkt worden wanneer er van dichtbij naar het beeld wordt gekeken dragen hieraan bij. Zo zijn de spieren zeer imponerend weergegeven en is de uitdrukking op het gezicht beheerst en krachtig. Vanwege deze kenmerken is het niet vreemd dat vele historici en kunsthistorici direct de indruk kregen dat het hier om een god ging. Zoals eerder vermeld in hoofdstuk 1 heeft Mylonas in 1944 geargumenteed dat het beeld een god moet voorstellen en alle bekeken literatuur geschreven na 1944 volgt deze gedachte. Enkele auteurs lichten echter ook toe waarom ze deze stelling ondersteunen. Volgens Mylonas tonen de grootte en het uiterlijk van het beeld dat het hier om een god gaat.³⁵ Dit

---

³¹ Hemmingway, *Horse and Jockey from Artemision*, 39-41.

³² Hemmingway, *Horse and Jockey from Artemision*, 35.

³³ Hemmingway, *Horse and Jockey from Artemision*.

³⁴ Mattusch, *Greek Bronze Statuary*, 151; Ridgway, *The Severe Style*, 62.

³⁵ Mylonas, 'The Bronze Statue from Artemision', 145.

is echter een vage argumentatie: welke aspecten van het uiterlijk duiden op het feit dat het hier om een god gaat, en in hoeverre draagt de grootte hieraan bij? De hoogte wordt nog tweemaal genoemd door andere auteurs, maar zij hebben ook andere argumenten voor de identificatie van het beeld als god. Zo wijzen ze op het krachtige lichaam, de serieuze en sterkte expressie op het gezicht en het karakter en de daadkracht die het beeld uitstraalt.³⁶ Anderen, zoals Andrew Stewart en Caroline Houser, wijzen respectievelijk naar de anatomie met de goed gevormde spieren en gewrichten, de linkerarm uitgestrekt over zijn rijk en zijn blik gericht op een doel, of naar de volle baard die in combinatie met het gespierde lichaam een machtige volwassen god kenmerkt.³⁷

Afbeelding II De Artemision God. Vanuit dit perspectief kunnen details op de ledematen, in het gezicht en op de rechterhand goed bekeken worden. Foto afkomstig van Wikimedia Commons.

---

³⁶ Karouzos wijst op het karakter en de daadkracht dat het beeld uitstraalt; Lullies benoemt het krachtige lichaam en de expressie op het gezicht. Karouzos, 'The Find from the Sea off Artemision', 141; Lullies, *Griechische Plastik*, 55.

³⁷ De anatomische argumenten die worden opgenoemd zijn afkomstig van Stewart, *Greek Sculpture*, 147; de kenmerken van een machtige volwassen god worden aangedragen door Houser, *Greek Monumental Bronze Sculpture of the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, 126.

2.2.1 De anatomie van de Artemision God

De houding van de Artemision Bronze als geheel behoeft ook aandacht. Aan de hand van de houding wordt het beeld namelijk vaak geïdentificeerd. Hierover volgt later in dit hoofdstuk meer. *En profil* gezien valt op dat de armen, voornamelijk de linkerarm, anatomisch gezien te lang zijn. Ze zijn uit verhouding met de rest van het lichaam. De linkerarm en linkerhand zijn horizontaal gestrekt en de linkerarm en rechterbovenarm lopen op dezelfde lijn in elkaar over. De rechteronderarm is daarentegen naar boven en naar achter gericht. De rechterhand krult om een verloren voorwerp heen, met de duim en wijsvinger in een lossere positie dan de overige drie vingers. De torso is *en profil* naar de toeschouwer gericht en het hoofd volgt de richting van de linkerarm. De ogen lijken daarmee gericht op een doel. De linkervoet staat stevig geplant op de grond met het linkerbeen in een kleine hoek. De rechervoet staat veel losser op de grond met enkel de bal van de voet. Het beeld lijkt dan ook bevroren in een beweging richting de gestrekte linkerarm.

Afbeelding III De Artemision Bronze *en profil*. Foto afkomstig van Wikimedia Commons.

Menig historicus heeft zich gestort op deze interessante houding. We hebben hier volgens Carol Mattusch te maken met een bekend afbeeldingstype dat gebruikt wordt voor strijdvaardige goden. De beweging die gemaakt wordt is een schrijdende beweging naar

voren. De god staat op het punt te werpen.³⁸ Volgens Beyen zou het ontbrekende voorwerp in de rechterhand moeten liggen als een speer en is de houding van het beeld dan ook vergelijkbaar met die van een speerwerper.³⁹ De conclusie van Beyen is belangrijk, want vele auteurs na hem nemen eveneens aan dat de houding die hier wordt aangenomen de houding van een speerwerper is. Een aantal auteurs stellen dan ook dat de houding wordt aangenomen om een wapen te balanceren vlak voor het werpen.⁴⁰ John Pollini stelt echter dat het hier gaat om een overgang van balanceren naar werpen en wijst hierbij op de positie van de voeten: de linkervoet staat vast op de grond en de rechervoet balanceert op de bal van de voet.⁴¹

Afbeelding IV Het gezicht, de bovenkant van de borst en de rechterarm van de god van Kaap Artemision, van voren gezien. Foto afkomstig van Wikimedia Commons.

De houding is vaak een argument dat wordt aangedragen in de strijd om het beeld te identificeren. Mylonas constateert bijvoorbeeld dat het hier gaat om het balanceren van een projectiel voor de worp.⁴² Vervolgens stelt hij dat Poseidon zijn wapen gebruikt om te steken en niet om te werpen, terwijl Zeus wel zijn bliksemschicht werpt.⁴³ Houser stelt

---

³⁸ Mattusch, *Greek Bronze Statuary*, 150-152.

³⁹ Beyen, *La Statue d'Artémision*, 6-7.

⁴⁰ Houser, *Greek Monumental Bronze Sculpture of the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, 124; Lullies, *Griechische Plastik*, 55; Mylonas, 'The Bronze Statue from Artemision', 145 en 148.

⁴¹ Pollini, 'The God from Cape Artemision', 221.

⁴² Mylonas, 'The Bronze Statue from Artemision', 145 en 148.

⁴³ Deze constatering baseert Mylonas op voorbeelden uit de kunst en literatuur. Waar deze voorbeelden exact vandaan komen wordt niet omschreven. Mylonas, 'The Bronze Statue from Artemision', 145 en 148.

dat het gebruik van deze pose een manier is voor de Grieken om een strijdvaardige beschermer te symboliseren. Een dergelijke pose wordt vaak gehanteerd om Zeus af te beelden, maar de pose is ook gebruikt voor Athena of Poseidon.⁴⁴ De populariteit van deze pose voor Zeus is goed zichtbaar wanneer er gekeken wordt naar kleine bronzen beeldjes van Zeus. Op afbeelding V is een voorbeeld van deze bronzen beeldjes te zien; twee andere voorbeelden zijn te vinden in bijlage A. Hoewel de houding niet geheel overeen komt met de Artemision Bronze zijn er vele overeenkomsten te zien, niet ten minste de stand van het hoofd, de linkerarm en het linkerbeen. Het beeldje in afbeelding V is afkomstig uit het heiligdom van Zeus bij Dodona, maar ook een ander bronzen beeldje uit de bijlage is afkomstig van een heiligdom. De grotere hoeveelheid aandacht voor Zeus die blijkt uit het bestaan van deze beeldjes staat in relatie tot het belang van Zeus in het Griekse geloof in de oudheid. Zeus werd namelijk veel intensiever aanbeden dan Poseidon. Zo had Zeus 16 tempels waarin hij exclusief of dominant werd vereerd. Voor Poseidon ligt dit aantal op drie.⁴⁵

Deze afbeelding is verwijderd in verband met copyrights.

Afbeelding V Bronzen beeld van Zeus
Keraunios van het heiligdom van Zeus bij
Dodona. Nationaal Archeologisch Museum
Athene, inventarisnummer X 16546.

---

⁴⁴ Houser en Finn, *Greek Monumental Bronze Sculpture*, 79.

⁴⁵ Tony Spawforth, *The Complete Greek Temples* (z.p. 2006) 98.

Ondanks de populariteit van deze houding voor het verbeelden van Zeus wordt de houding van de Artemision Bronze ook ingezet om te argumenteren in het voordeel van Poseidon. Zo stelt Reinhard Lullies dat de uitgestrekte armen en de positie van de rechtervingers erop wijzen dat het hier gaat om Poseidon.⁴⁶ Ook Pollini wijst op de rechtervingers, maar ook op de houding als geheel en op de positie van de rechterarm en –hand.⁴⁷

Zowel in de historiografie als in de bovenstaande alinea wordt de positie van de rechterhand genoemd als argument voor identificatie. De positie van de hand wordt vaak gebruikt om theorieën op te stellen over het attribuut of om te argumenteren welke van de twee goden waarschijnlijk gerepresenteerd wordt. Door alle kampen wordt de positie van de hand gebruikt als argument: zo stelt Houser dat het gat tussen de vingers waar eens het attribuut in heeft gelegen geen doorslaggevend bewijs geeft voor identificatie, terwijl Karouzos en Beyen stellen dat de positie van de vingers en het daardoor ontstaande gat bewijzen dat er een drietand in heeft gezeten.⁴⁸ Wederom wordt exact dezelfde argumentatie gebruikt om te tonen dat het hier om een bliksemschicht zou gaan door Raimond Wünsche en Stewart.⁴⁹ Met het gebruik van steeds dezelfde argumenten door alle partijen – houding, positie van de rechterhand, iconografie – is het onmogelijk om de identiteitskwestie van de Artemision Bronze op te lossen met het beeld alleen. Een aantal theorieën over het attribuut tonen hoe willekeurig de argumentatie van enkele historici en kunsthistorici is. Zo merkt Beyen op dat de rechterhand niet volledig om het attribuut heen sluit en het gat tussen de duim en drie vingers suggereert volgens Beyen dat het hier zou moeten gaan om een drietand. Het voorwerp zou namelijk moeten liggen als een speer en de houding van het beeld als geheel is dan ook vergelijkbaar met een speerwerper.⁵⁰ Het is volgens Beyen echter ook goed mogelijk dat het beeld Zeus voorstelt. Een bliksemschicht is namelijk vaak opgebouwd uit een korte, dunne cilinder en deze zou goed in de rechterhand passen. Daarnaast is de houding als geheel van het beeld vergelijkbaar met Zeus die een bliksemschicht werpt, ook al is de rechterhand

---

⁴⁶ Lullies, *Griechische Plastik*, 55.

⁴⁷ Pollini, 'The God from Cape Artemision', 221.

⁴⁸ Beyen, *La Statue d'Artémision*, 6; Houser, *Greek Monumental Bronze Sculpture of the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, 129; Karouzos, 'The Find from the Sea off Artemision', 141.

⁴⁹ Stewart, *Greek Sculpture*, 147; Wünsche, 'Ergänzungsversuche', 107.

⁵⁰ Beyen, *La Statue d'Artémision*, 6-7.

afwijkend.⁵¹

Een ander voorbeeld is de theorie van Wünsche, die stelt dat een bliksemschicht visueel veel geschikter is. Op basis van vaasschilderingen stelt Wünsche dat de minimumlengte van een drietand ongeveer de lengte van de figuur is, en dat de houding van het beeld voorschrijft dat de drietand in het midden wordt vastgepakt. Daardoor verliest de figuur zijn balans en verliest de compositie veel spanning.⁵²

Tot slot is er de benadering van Pollini, die gebruik maakt van zijn ervaring als speerwerper om te constateren dat een voorwerp met een schacht op het balanspunt van de schacht vastgepakt moet worden. Dit balanspunt ligt verder naar voren wanneer de punt van het voorwerp zwaarder is, zoals bij een drietand. Daarom hoeft de drietand niet voor het gezicht te hebben gezeten: door de zware tanden voorop de drietand lag het balanspunt vrij dicht bij het begin van de schacht. Daarnaast had volgens Pollini de lengte van de schacht aangepast kunnen worden om het geheel van de compositie te verbeteren.⁵³

Deze theorieën zijn allen gebaseerd op een deductieve methode die niet geheel betrouwbaar is voor wetenschappelijk onderzoek. Het gebrek aan consensus in kwesties over het beeld is niet alleen het gevolg van gebrek aan historisch bewijsmateriaal, maar ook de vele theorieën en het gebruik van dezelfde argumenten om verschillende standpunten te ondersteunen lijken niet veel op te leveren.

2.2.2 Opmerkingen vanuit de kunstgeschiedenis

Op pagina 19 is een close-up van het gezicht van de Artemision God te zien. De verschillende lokken van de baard zijn gedetailleerd uitgewerkt, evenals de haarlokken die om het voorhoofd van de god krullen. Delen van het gezicht, zoals het oor, zijn zeer goed uitgewerkt en goed gepolijst, terwijl andere delen van het hoofd ruwer zijn. De neus is hier een goed voorbeeld van. Wellicht komt deze ruwheid door de renovatie die het beeld moest ondergaan om zeepokken en andere aanslag te verwijderen. Bepaalde plekken, zoals boven het linkeroog, tonen tekenen van correctie of reparatie. Wanneer dergelijke plekken zijn gerepareerd is niet vastgesteld. De holle oogkassen bevatten in de oudheid ogen van een ander materiaal dan het brons dat gebruikt werd voor het beeld zelf.

---

⁵¹ Beyen, *La Statue d'Artémision*, 8.

⁵² Wünsche, 'Ergänzungsversuche', 107.

⁵³ Pollini, 'The God from Cape Artemision', 221-222.

Deze ogen zijn nu verloren gegaan.⁵⁴ Het is mogelijk dat de wenkbrauwen voorheen ook bewerkt waren met een ander materiaal: ze zijn in tegenstelling tot andere beharing niet geheel uitgewerkt. De locatie van de wenkbrauwen is enkel aangegeven door een incisie in het brons. Ondanks de vele details in het gezicht van het beeld geeft het gezicht zelf geen aanwijzingen over de identiteit van het beeld. Daar zijn historici en kunsthistorici het over eens.⁵⁵ Als broers lijken Zeus en Poseidon iconografisch zeer op elkaar en iconografische gelijkenissen met de Artemision Bronze zijn er voor beide goden.⁵⁶

Afbeelding VI Een detailfoto van het gezicht van de Artemision Bronze. Foto afkomstig van Wikimedia Commons.

Afbeelding VII Het hoofd en de torso van de Artemision Bronze, *en profil*. Foto afkomstig van Wikimedia Commons.

In hoofdstuk 1 werd kort besproken dat de auteurs die het beeld als Zeus identificeren wijzen op de problemen die een drietand met zich meebrengt. De drietand zou voor het gezicht van de god langsgaan of de compositie verstoren. Dit is voornamelijk een probleem wanneer het beeld enkel bedoeld is om *en profil* te bezien. Daarom is er ook

⁵⁴ Lullies, *Griechische Plastik*, 55.

⁵⁵ Beyen, *La Statue d'Artémision*, 4-5; Campbell, *The Grove Encyclopaedia of Classical Art and Architecture*, 181; Houser, *Greek Monumental Bronze Sculpture of the Fifth and Fourth Centuries*, 128-129 en 131; Ridgway, *The Severe Style*, 62.

⁵⁶ Campbell, *The Grove Encyclopaedia of Classical Art and Architecture*, 181; Pollini, 'The God from Cape Artemision', 219; Ridgway, *The Severe Style*, 62.

een discussie ontstaan om het primaire perspectief waar vanuit het beeld bekeken moet worden. Afbeelding IV op pagina 15 toont het gezicht van voren: dit is hoe de god eruit zag voor eenieder die het beeld van voren benaderde, met de god neerkijkend op de persoon. Hoewel het beeld vanuit dit perspectief zeer krachtig overkomt zijn veel auteurs van mening dat het beeld het best *en profil* gezien kan worden. Mattusch en Brunilde Ridgway benadrukken het herkenbare silhouet dat het beeld kenmerkt wanneer het *en profil* gezien wordt. Zo is het beeld van een afstand goed herkenbaar.⁵⁷ Houser stelt dat de ultieme uitstraling van macht van het beeld *en profil* aanwijzing genoeg is dat het primaire perspectief *en profil* moet zijn.⁵⁸ Er zijn echter ook historici die stellen dat dit niet het primaire perspectief hoeft te zijn. Zo stelt Richard Neer dat het beeld bedoeld is om vanuit meerdere perspectieven te worden bekeken en Beyen denkt dat het dominante perspectief afhangt van de functie van het beeld. Helaas is deze functie onbekend.⁵⁹ Hoe het beeld ook gezien moest worden, kunsthistorici zijn het erover eens dat het beeld angst inboezemde bij de toeschouwer.⁶⁰ Op een bepaalde manier was er sprake van een soort interactie tussen het beeld en de toeschouwer, waarbij de actie die de Artemision God afbeeldt een reactie oproept bij de persoon die het beeld bekijkt. Mattusch stelt dan ook dat het ongemakkelijk moet zijn geweest om direct onder de god te staan, in de directe lijn van aanval.⁶¹

---

⁵⁷ Mattusch, *Greek Bronze Statuary*, 151; Ridgway, *The Severe Style*, 62.

⁵⁸ Houser en Finn, *Greek Monumental Bronze Sculpture*, 79.

⁵⁹ Beyen, *La Statue d'Artémision*, 12; Neer, *Art and Archaeology of the Greek World*, 237.

⁶⁰ Stewart, *Greek Sculpture*, 147; Ridgway, *The Severe Style*, 62.

⁶¹ Mattusch, *Greek Bronze Statuary*, 152; Neer, *Art and Archaeology of the Greek World*, 236.

Hoofdstuk 3: de vazenanalyse

Voor dit onderdeel van deze scriptie is gebruik gemaakt van *The Beazley Archive*, een online database voor vazen, terracotta en bewerkte edelstenen afkomstig uit de oudheid. De meeste werken zijn van Griekse of Romeinse afkomst, maar daar is de database niet toe beperkt. Voor deze studie is er gebruik gemaakt van de selectieve database, omdat het sample bij een beperkte zoekopdracht al zeer groot is en veel bruikbaar materiaal oplevert. Voor de periode 500-400, die in de database is ingedeeld in de drie categorieën 500-450, 475-425 en 450-400, levert een selectieve zoekopdracht voor Zeus 308 vazen op. Voor Poseidon ligt dit getal aanzienlijk lager met 190 vazen.⁶² Van deze in totaal 498 vazen zijn er velen afgevallen vanwege het gebrek aan een duidelijke foto of de lage kwaliteit van de vaas; in dit laatste geval ging het vaak om enkele scherven, die niet bruikbaar waren omdat de god niet geheel zichtbaar was. Rond de 180 vazen bleven over. Voor Poseidon waren dit 72 vazen, voor Zeus ging het om 109 exemplaren. De resultaten van het onderzoek zijn uiteen gezet in tabellen. Deze tabellen en de eventuele toelichting bij deze tabellen zijn te zien in paragraaf 3.1. Vervolgens zullen de conclusies die zijn opgemaakt uit de tabellen per god worden besproken in paragraaf 3.2 en 3.3. Opvallende trends in de vazen zullen daarna in paragraaf 3.4 worden beschreven aan de hand van enkele voorbeelden. Deze trends gaan over de wijze van afbeelden van de broedergoden, met gerichte aandacht voor overeenkomsten tussen de houding van de god zoals verbeeld op de vaas en de houding van de god van Kaap Artemision. Ook is de manier waarop de goden met hun respectievelijke wapens omgaan van belang, met oog op de houding van de hand die het wapen vastheeft.

---

⁶² Universiteit van Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive. Pottery database, basic search, subject: Gods & Goddesses, Zeus. Een selectie per datering levert de volgende aantallen op: 500-450: 170; 475-425: 118; 450-400: 20. Deze zoekopdracht heeft geen stabiele URL, maar wanneer de bovenstaande stappen worden gevolgd vanaf de startpagina zijn ze evengoed toegankelijk. Via <http://www.beazley.ox.ac.uk/archive/default.htm> (18 november 2019).

Universiteit van Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive. Pottery database, basic search, subject: Gods & Goddesses, Poseidon. Een selectie per datering levert de volgende aantallen op: 500-450: 100; 475-425: 66; 450-400: 24. Deze zoekopdracht heeft geen stabiele URL, maar wanneer de bovenstaande stappen worden gevolgd vanaf de startpagina zijn ze evengoed toegankelijk. Via <http://www.beazley.ox.ac.uk/archive/default.htm> (18 november 2019).

3.1 Tabellen en toelichting

Tabel I Het aantal vazen waarop Zeus en Poseidon staan afgebeeld in een houding vergelijkbaar met de Artemision Bronze en het totale aantal vazen onderzocht per god.

	Aantal vazen met een afbeelding vergelijkbaar met de Artemision Bronze	Totaal aantal vazen
Zeus	12	109
Poseidon	3	72

Tabel II Het aantal vazen waarop Zeus en Poseidon staan afgebeeld met een open en gesloten hand en het totale aantal vazen onderzocht per god.

	Hand gesloten	Hand open	Totaal aantal vazen
Zeus	30	8	109
Poseidon	36	36	72

Tabel III De attributen die Zeus bij zich draagt verdeeld in drie categorieën.

Scepter	67
Scepter en bliksemschicht	33
Bliksemschicht	9
Totaal	109

De informatie die is verkregen uit de vazenanalyse is hierboven weergegeven in drie tabellen. In de eerste tabel is te zien hoe vaak Zeus en Poseidon op de vazen werden aangetroffen in een houding vergelijkbaar met de Artemision Bronze. De belangrijkste eis waaraan een afbeelding moet voldoen om in deze tabel te worden opgenomen heeft te maken met de stand van de rug en benen. De rug moet recht staan: de figuur mag dus niet voorover gebogen staan of naar achter leunen. Daarnaast moeten beide benen op de grond staan en gestrekt zijn. Een opgetild been of een gebogen knie sluiten een afbeelding dus uit. Wanneer één of beide knieën licht gebogen is werd dit wel toegestaan. Zo is de vaas in afbeelding VIII op pagina 25 wel opgenomen: de knie van de Artemision Bronze is immers ook licht gebogen. De stand van de armen is aan minder strenge eisen verbonden, maar de figuur moet wel een attribuut hanteren in een van de handen en deze opheffen

richting een doel wijzen.

Tabel II geeft de verdeling aan tussen de gesloten of open houding van de hand die het wapen vastheeft. Een greep wordt ingedeeld bij 'hand open' als de greep wat lossier is, er één of meerdere vingers gestrekt zijn, of wanneer het wapen ergens tegen het lichaam aanleunt. Dit wapen betreft de drietand voor Poseidon en de bliksemschicht voor Zeus. Een visualisatie van de gesloten en open houding van de hand zijn zichtbaar op respectievelijk afbeelding VIII op pagina 25 en afbeelding XII op pagina 31. De wijze waarop een scepter wordt gedragen is hierbij niet van toepassing. Daarom zijn uitsluitend de vazen waarop Zeus een bliksemschicht hanteert meegerekend in de telling van de verschillende grepen. De vazen waarop Zeus een scepter hanteert zijn wel opgenomen in het totale aantal vazen om aan te tonen hoe de verdeling van attributen bij Zeus eruit ziet.

In tabel III is te zien dat het totale aantal vazen waarop Zeus met een bliksemschicht wordt afgebeeld 42 is. Van deze vazen waren er 4 te onduidelijk of beschadigd om precies uit te maken wat de stand van de hand was, maar er was nog wel te zien welke attributen er werden afgebeeld. Daarom zijn ze wel opgenomen in tabel III, maar niet in tabel II.

3.2 Algemene conclusies: Zeus

In tabel III wordt weergegeven welke attributen Zeus het meest bij zich droeg op de onderzochte vazen. Uit deze tabel kan geconcludeerd worden dat Zeus het vaakst wordt afgebeeld met enkel een scepter. Afbeeldingen waarin Zeus zowel een scepter als een bliksemschicht draagt zijn eveneens talrijk, maar beslaan minder dan een derde van het totale aantal onderzochte vazen. Het aantal vazen met Zeus die enkel een bliksemschicht hanteert is zeer klein. Wanneer Zeus getrouwd zit, interactie heeft met mensen of converseert met andere goden heeft hij vaak een scepter bij zich. Een bliksemschicht, met of zonder scepter, wordt vaker afgebeeld wanneer Zeus zich in een conflictsituatie bevindt en zijn macht moet laten gelden, zoals in de mythische strijd tegen de reuzen. Ook op een aantal zogenoemde spotlightvazen, waar Zeus aan een zijde alleen staat afgebeeld, heeft hij een bliksemschicht bij zich. Wanneer Zeus eenmaal een bliksemschicht vast heeft, heeft hij op het grootste deel van de vazen een greep die nauw aansluit om de schacht van de bliksemschicht. In circa 78,9 procent van de vazen waarop Zeus een bliksemschicht hanteert heeft hij een gesloten greep. In de gevallen dat er wel een lossere greep werd gehanteerd, in 8 van de 38 vazen, werd dit overwegend nog steeds gedaan met alle vijf

de vingers om de schacht heen.

Het aantal vazen waarop Zeus wordt afgebeeld met een houding vergelijkbaar met de Artemision Bronze is relatief klein. Het gaat hierbij om 12 van de 109 vazen, zoals te lezen is in tabel I, wat neerkomt op circa 11,0 procent.

3.3 Algemene conclusies: Poseidon

In het geval van Poseidon is er te zien dat het aantal vazen met afbeeldingen vergelijkbaar met de Artemision God vele malen lager is dan bij Zeus. Het gaat hier om 3 van de 72 vazen, wat neerkomt op circa 4,2 procent. Dit percentage is bij Zeus circa 11,0 procent. Ook in absolute aantallen, 3 voor Poseidon tegenover 12 voor Zeus, ligt het aantal voor Poseidon lager. Poseidon wordt namelijk overwegend vaker in een steekbeweging weergegeven dan in een werpbeweging zoals zichtbaar bij de Artemision Bronze en daarom is zijn houding vaak zodanig anders dat deze niet opgenomen kan worden in deze categorie.

Als er wordt gekeken naar tabel II, de stand van de hand die het attribuut hanteert, heeft Poseidon een hele andere verdeling dan Zeus. Voor de gesloten en open hand is de telling beiden 36 en dus is de verdeling precies gelijk. Het percentage van een gesloten hand ligt voor Poseidon dus precies op 50,0 procent, terwijl dit percentage voor Zeus veel hoger ligt met 78,9 procent. Wanneer Poseidon een lossere greep hanteert, heeft hij vaak een of meerdere vingers gestrekt, een openstaande hand of leunt hij zijn drietand tegen zichzelf aan. Hij heeft een veel nonchalantere manier om met zijn drietand om te gaan dan de wijze waarop Zeus zijn bliksemschicht hanteert.

3.4 De voorbeeldvazen

Nu de algemene conclusies zijn besproken is het tijd om naar de voorbeeldvazen te kijken. Er zijn zes vazen uitgekozen, waarvan drie voor Zeus en drie voor Poseidon. Deze vazen zullen individueel worden besproken om te garanderen dat de voorbeelden duidelijk zijn. Bij elke vaas zullen de metadata van de vaas worden genoemd, evenals een korte omschrijving van het aspect van de afbeelding dat van belang is ter illustratie van de trend. De volgorde van de voorbeeldvazen is ingedeeld op basis van de trends, en niet op basis van de desbetreffende god.

3.4.1 Zeus en de Artemision God

De eerste voorbeeldvaas betreft een roodfiguur-krater afkomstig uit Athene, uit de periode 475-425 voor Christus. De vaas is te zien op afbeelding VIII op pagina 25. Zeus is hier in strijd met een reus en zijn aanval is dan ook gericht op de vijand die zich voor hem op de knieën bevindt. Dit betekent dat zijn houding hieraan is aangepast. De manier waarop Zeus hier is afgebeeld zal dan ook niet volledig overeenkomen met de houding van de Artemision Bronze, die gericht is op een vijand veraf. Hoewel dit een belangrijk verschil is, zijn de overeenkomsten tussen de beide kunstwerken in de houding snel zichtbaar. De gestrekte linkerarm en de gestrekte linkerhand op deze vaas zijn ook terug te zien bij de Artemision Bronze. Ook de rechterarm komt overeen. De rechtervuist is echter nauw om de bliksemschicht gesloten. Als er wordt gekeken naar de stand van de voeten kunnen er geen uitspraken gedaan worden over de rechtervoet. Door een korrelige foto en de bolling van de vaas is deze voet niet goed zichtbaar. De linkervoet is vrijwel identiek aan de linkervoet van de Artemision Bronze. Op de linkerhand is een vogel te zien – de Artemision Bronze heeft deze niet, maar dit is niet per direct een argument tegen de identificatie van de Artemision Bronze met Zeus.⁶³

Deze afbeelding is verwijderd in verband met copyrights.

Afbeelding VIII Roodfiguur-krater, Athene, 475-425 voor Christus. Afkomstig uit Parijs, Musée du Petit Palais, nummer 206859. Via Universiteit van Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive.

---

⁶³ Zie Mylonas, die uitgebreid schrijft over Zeus en zijn connectie met de adelaar. Mylonas, 'The Bronze Statue from Artemision', 149-152.

Deze vaas is uitgekozen omdat het een heldere weergave geeft van een bepaald type weergave van Zeus. Dit betreft een groep vazen waar Zeus op wordt afgebeeld met een vergelijkbare houding: het werpen van een bliksemschicht. In tegenstelling tot Poseidon, die steekt, werpt hij daadwerkelijk zijn bliksemschicht. Hier zal in paragraaf 3.4.2 verder op in worden gegaan. Van de 12 vazen waarop Zeus wordt getoond in een houding vergelijkbaar met de Artemision Bronze waren er 9 vazen waarop Zeus zijn bliksemschicht naar beneden mikte, vergelijkbaar met afbeelding VIII op pagina 25. Op 2 vazen richtte hij zijn bliksemschicht omhoog en op 1 vaas hield hij de bliksemschicht parallel aan zijn arm. De Artemision Bronze heeft, vanwege de houding van de rechterarm en –hand, zeer waarschijnlijk ook een wapen gehad waarvan de schacht parallel liep aan de rechterbovenarm.

3.4.2 Poseidon en de Artemision God

Het tweede voorbeeld is een Atheense roodfiguur-amfora afkomstig uit de periode 475-425 voor Christus. Op deze vaas, zichtbaar op afbeelding IX op pagina 27, staat Poseidon in de spotlight, in een schrijdende beweging naar voren. In zijn rechterhand heeft hij een drietand en in zijn linkerhand een vis, wellicht een dolfijn. Op het eerste oog zijn direct overeenkomsten tussen deze Poseidon en de Artemision God zichtbaar. Zo is de linkerarm gestrekt en heeft ook de rechterarm een zeer vergelijkbare houding. Het linkerbeen lijkt vrijwel identiek; het rechterbeen daarentegen staat in dezelfde richting gedraaid als het linkerbeen, en dit is bij het Artemision Bronze niet het geval. Ook de positie van beide handen is anders: de linkerhand is gebold in een vuist om de staart van de vis heen en staat naar boven gericht. De rechterhand van deze Poseidon is nauw om de schacht van de drietand gesloten en in een hoek naar beneden gericht. De rechterhand van de Artemision God is daarentegen veel lossier om het voorwerp gesloten en de houding van de hand zorgt ervoor, zoals eerder vermeld, dat het wapen min of meer parallel aan de rechterbovenarm loopt. De beweging op de vaas komt meer overeen met een steekbeweging dan met een werpbeweging, zoals het geval is bij de god van Kaap Artemision. De beweging lijkt namelijk vooruit gericht, voornamelijk wanneer er wordt gekeken naar de stand van de voeten. Daarnaast is de hoek van de rechterarm en de hoek waarin de drietand naar beneden hangt niet geschikt voor het werpen van een drietand. Om te werpen moet het wapen parallel aan de rechterbovenarm vastgehouden worden.

De pose van de rechterhand daarentegen is beter geschikt voor werpen. Een steekbeweging is namelijk makkelijker uit te voeren wanneer de hand twee kwartslagen gedraaid wordt.

De wijze waarop Poseidon wordt afgebeeld op deze vaas is representatief voor een bepaalde wijze waarop Poseidon vaak wordt weergegeven. Wanneer Poseidon als strijdvaardig verschijnt, betreft dit vaak een steekbeweging. Het werpen van de drietand komt vrijwel niet voor. Daarnaast is het aantal vazen waarop Poseidon in een pose vergelijkbaar met de Artemision Bronze wordt afgebeeld een beperkt aantal en een klein aandeel van de groep onderzochte vazen: 3 van de 72. Poseidon wordt dus vrijwel nooit in deze houding weergegeven.

Deze afbeelding is verwijderd in verband met copyrights.

Afbeelding IX Roodfiguur-amfora, Athene, 475-425
voor Christus. Afkomstig uit Ingelheim, Boehringer,
nummer 20753. Via Universiteit van Oxford,
Classical Art Research Centre, The Beazley Archive.

Nu er aandacht is besteed aan de houding van Zeus en Poseidon zoals deze weergegeven wordt op de vaasschilderingen en de gelijkenissen hiervan met de pose van de Artemision Bronze, zal er gekeken worden naar de manieren waarop beide goden met hun wapens omgaan. Aan de hand van enkele voorbeelden zal de wijze waarop Zeus en Poseidon hun wapens hanteren worden beschreven.

3.4.3 Zeus en zijn bliksemschicht

Zoals zichtbaar is in tabel III wordt Zeus zeer frequent afgebeeld met enkel een scepter, of met een scepter en een bliksemschicht. De vaas zichtbaar op afbeelding X op pagina 29 is een voorbeeld van deze laatste categorie. Op deze roodfiguurkrater afkomstig uit Attika uit circa 500 tot 450 voor Christus staat Zeus in de spotlight in een dynamische pose. De greep die Zeus hanteert om zijn bliksemschicht is vrijwel gesloten: zijn duim en vingers raken elkaar bijna aan. Er zijn gevallen van vazen waarbij de duim en vingers elkaar wel aanraken of zelfs overlappen, dus de greep kan nog vaster. Desondanks is de greep alsnog zeer gesloten en wordt dan ook tot de gesloten greep gerekend. Zowel op de vaas zichtbaar op afbeelding X, als op de vaas op afbeelding XI, is Zeus te zien met een scepter en bliksemschicht. Op afbeelding XI staat Zeus echter veel minder actief afgebeeld. Hij staat wederom in de spotlight, maar hij staat slechts en heeft zijn scepter en bliksemschicht vast zonder ze voor een bepaald doel in te zetten. De vaas is afkomstig uit Boeotië en is een roodfiguur pelike-vaas. De periode is niet gespecificeerd. Opmerkelijk aan deze vaas is de greep om de bliksemschicht: drie vingers zitten, zoals gebruikelijk, om de schacht gesloten, maar de wijsvinger is anders. Deze is gestrekt en steekt uit. Deze stand van de vinger is te vergelijken met die van de rechterwijsvinger van de Artemision Bronze. Hoewel de stand van de hand en de houding als geheel niet te vergelijken zijn met de Artemision Bronze laat deze vaas zien dat Zeus zijn hand niet enkel strak gesloten om zijn bliksemschicht vouwt. De aantallen tonen dat een lossere greep bij Zeus relatief weinig voorkomt, maar de vazenanalyse toont ook dat het niet uitgesloten kan worden dat Zeus met een lossere greep afgebeeld kán worden.

Deze afbeelding is verwijderd in verband met copyrights.

Afbeelding X Roodfiguur-krater, Attika, 500-450 voor Christus. Afkomstig uit Bonn, Akademisches Kunstmuseum, nummer 2022943. Via Universiteit van Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive.

Deze afbeelding is verwijderd in verband met copyrights.

Afbeelding XI Roodfiguur-pelike, Boeotië, periode niet gespecificeerd. Afkomstig uit Athene, Nationaal Museum, nummer 9016794. Via Universiteit van Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive.

3.4.4 Poseidon en zijn drietand

Van de 72 vazen waarvan de staat het toeliet te bestuderen hoe Poseidon zijn drietand hanteert was de verdeling gelijk. Poseidon heeft zowel 36 vazen waarop hij met zijn hand helemaal gesloten om zijn drietand wordt afgebeeld als 36 vazen waarop zijn greep losser is. Onder deze losse grepen vallen gevallen waarbij zijn hand niet geheel om de schacht sluit, waarbij er een of meer vingers niet om de schacht gevouwen zijn of waarbij de drietand helemaal niet wordt vastgehouden door de hand en tegen hem aan leunt. Poseidon heeft dus een grote variatie als het gaat om de manier waarop hij zijn drietand hanteert. Op afbeelding XII op pagina 31 is een Atheense amfora uit 500-450 voor Christus te zien. Het toont een pose van de hand waar Poseidon zijn vingers niet volledig om de schacht heen heeft gesloten en is tegelijk een goed voorbeeld van Poseidon die zijn drietand gebruikt om op te leunen. Een dergelijke nonchalante omgang met zijn drietand komt bij Poseidon niet zelden voor: in 13 van de 36 gevallen waarin Poseidon zijn drietand losjes hanteerde leunde hij op zijn drietand of had hij hem niet of nauwelijks vast.

Ook voor Poseidon is een voorbeeldvaas geselecteerd die een houding van de hand toont die vergelijkbaar is met de rechterhand van de Artemision Bronze. Deze vaas is een roodfiguurvaas met een pelike-vorm afkomstig uit Orvieto, te zien op afbeelding XIII op pagina 31. Ook deze vaas is afkomstig uit de periode 500-450 voor Christus. Poseidon staat links afgebeeld, leunend op zijn drietand. Voor deze vaas geldt, net als voor de gelijksoortige vaas voor Zeus, eveneens dat de houding van Poseidon op deze vaas niet overeenkomt met de houding van de Artemision Bronze en dat enkel de stand van de vinger doet denken aan het bronzen beeld. De vaas is een goed voorbeeld van een trend die aan te wijzen is in de manier waarop Poseidon wordt afgebeeld. Waar de afbeelding van Zeus met zijn wijsvinger gestrekt meer een anomalie was, kan de onderstaande vaas van Poseidon worden gezien binnen een bestaande conventie om Poseidon en zijn drietand op een bepaalde manier af te beelden. Poseidon wordt, zoals eerder genoemd, vaak afgebeeld met zijn hand in een losse greep, maar ook met vingers gestrekt of in een andere houding komt Poseidon nu eenmaal veel vaker voor. Het past veel beter binnen de wijze waarop hij afgebeeld wordt om met alternatieve grepen zijn drietand te hanteren.

Deze afbeeldingen zijn verwijderd in verband met copyrights.

Afbeelding XII Roodfiguur-amfora, Etrurië, 500-450 voor Christus. Afkomstig uit Florence, Museo Archeologico Etrusco, nummer 201663. Via Universiteit van Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive.

Afbeelding XIII Roodfiguur-pelike, Orvieto, 500-450 voor Christus. Afkomstig uit Kopenhagen, Ny Carlsberg Glyptothek, nummer 203810. Via Universiteit van Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive.

Conclusie

In deze scriptie is gepoogd licht te werpen op de identiteitskwestie rondom de Artemision Bronze. Hoewel de aspiratie was om dichterbij de identiteit van het beeld te komen, wist ik dat dit een ambitieus doel was en dat het wellicht voldoende zou blijken om de gecompliceerde kwesties rondom de Artemision God bloot te leggen. Dit secundaire doel bleek in mijn ogen even belangrijk. Een blik op het voorafgaande onderzoek toont namelijk dat studies zeer onregelmatig en soms te deductief zijn voltrokken. Deze manier van onderzoek resulteert in inconsistente argumentatie. In de debatten rondom de Artemision Bronze is dit wellicht het meest opvallend in de argumentatie rond de positie van de rechterhand. Alle partijen – neutraal, Poseidon of Zeus – maken gebruik van dit onderdeel van het beeld om hun standpunt te legitimeren en baseren theorieën over het attribuut op de stand van de hand. Als een onderdeel van het beeld door alle partijen zo intensief ingezet kan worden om het eigen standpunt te ondersteunen, kan de argumentatie op basis van dit onderdeel niet doorslaggevend zijn. De oplossing voor dit probleem in de historiografie van de Artemision Bronze is te vinden in een systematische wijze van onderzoek verrichten. Wanneer er onderzoek wordt gedaan met behulp van vazen, beelden of reliëfs moet er een grote groep zijn die onderzocht wordt. Het is niet voldoende om maar enkele voorbeelden aan te dragen, zoals gebeurt bij bijvoorbeeld Mylonas of Pollini. Deze methodologie kan niet voldoende zijn om historische kwesties en vraagstukken op te lossen.

In deze scriptie heb ik dan ook een bijdrage willen leveren aan een meer systematische wijze van onderzoek naar de identiteit van de Artemision Bronze. Een eerste observatie die ik deed tijdens het verrichten van dit onderzoek was het feit dat vazen een uitstekende bron zijn om te bekijken hoe goden worden afgebeeld. Vazen zijn aan ons overgeleverd in enorme aantallen en ze hebben een grote geografische spreiding evenals een groot bereik in de samenleving. Minstens zo belangrijk is hun toegankelijkheid via de online database The Beazley Archive. Eerdere onderzoekers hadden hier vanzelfsprekend nog geen toegang toe, maar nu kunnen we profiteren van deze zeer informatieve database. Er moet wel worden ingezien dat The Beazley Archive, als online database, niet alles kan bevatten en dus nooit geheel representatief is. Met de Full database komt men echter al een heel eind. In dit onderzoek is gebruik gemaakt van de selectieve database vanwege de geringe omvang van deze scriptie, maar voor het verrichten van verder onderzoek is het vergroten van de onderzochte groep vazen een

goede stap.

De vraagstelling die in deze scriptie centraal stond is als volgt: wat is de identiteit van het bronzen beeld dat bekend staat als de ‘Artemision god’? Om deze vraag te beantwoorden heb ik eerst de Artemision Bronze omschreven en aan de hand van deze omschrijving heb ik relevante historiografische standpunten en discussiepunten aangedragen. Deze stappen zijn genomen om een duidelijk beeld te scheppen van de gecompliceerde historiografie omtrent de Artemision Bronze. Vervolgens heb ik een groep van circa honderdtachtig vazen geanalyseerd op factoren zoals de stand van de hand, de manier waarop de bliksemschicht of de drietand worden gehanteerd en de frequentie waarmee een houding vergelijkbaar met de Artemision Bronze voorkomt. Uit de vazenanalyse zijn een aantal conclusies gebleken die hier kort herhaald zullen worden. Zeus wordt in zowel relatieve als absolute aantallen vaker dan Poseidon afgebeeld in een pose vergelijkbaar met de Artemision God. Poseidon wordt namelijk vaker weergegeven in een steekbeweging dan in een werpbeweging. Hoewel dit een aanwijzing is dat de Artemision Bronze Zeus kan voorstellen, is het ook niet meer dan dat: een aanwijzing. Poseidon kan niet worden uitgesloten omdat hij ook in een vergelijkbare pose wordt weergegeven. Daarnaast is het opvallend dat, wanneer er wordt gekeken naar de hand die het attribuut hanteert, Poseidon een veel lossere greep hanteert dan Zeus. Zijn omgang met zijn drietand is zeer nonchalant, gezien hij erop leunt, de drietand tegen zijn borst aan zet en veel vaker wordt afgebeeld met een of meerdere vingers niet om zijn drietand gevouwen. Zeus daarentegen heeft in de meeste gevallen zijn vuist geheel gebald om de bliksemschicht. Uit deze conclusies kan geen doorslaggevend oordeel geveld worden over de identiteit van de Artemision Bronze. Hoewel de onderzoeksvraag op basis van de vazenanalyse dan ook niet beantwoord kan worden, is deze scriptie er voldoende in geslaagd om de complexiteit van de identiteitskwestie weer te geven en aan te geven waar eerder onderzoek verbeterd kan worden.

Literatuurlijst

Beyen, Hendrik Gerard, *La Statue d'Artémision* (Den Haag 1930).

Beyen, Hendrik Gerard, en W. Vollgraff, *Argos et Sicyone. Études Relatives à la Sculpture Grecque de Style Sévère* (Den Haag 1947).

Boardman, John, Jasper Griffin en Oswyn Murray (red.), *The Oxford History of the Classical World* (Oxford/New York 1986).

Campbell, Gordon (red.), *The Grove Encyclopaedia of Classical Art and Architecture, Volume I* (New York 2007).

Hemmingway, Seán, *Horse and Jockey from Artemision: A Bronze Equestrian Monument of the Hellenistic Period* (Los Angeles 2004).

Houser, Caroline, *Greek Monumental Bronze Sculpture of the Fifth and Fourth Centuries B.C.* (New York 1987).

Houser, Caroline, (tekst) en David Finn (foto's), *Greek Monumental Bronze Sculpture* (Londen 1983).

Jüthner, Julius, *Die Grossbronze vom Artemision* (z.p. 1937).

Karouzos, Chrestos, 'The Find from the Sea off Artemision', *Journal of Hellenic Studies* 49 (1929) 2, 141-144.

Lullies, Reinhard, *Griechische Plastik, von den Anfängen bis zum Ausgang des Hellenismus* (München 1956).

Mattusch, Carol C., *Greek Bronze Statuary. From the Beginnings through the fifth Century B.C.* (Ithaca 1988).

Mattusch, Carol C., *The Art & Craft of Greek and Roman Statuary* (Ithaca 1996).

Mylonas, George E., 'The Bronze Statue from Artemision', *American Journal of Archaeology* 48 (1944) 2, 143-160.

Neer, Richard T., *Art and Archaeology of the Greek World. A New History, c. 2500-c. 150 BCE* (London 2012).

Pollini, John, 'The God from Cape Artemision: Zeus or Poseidon? And Old Question, a New Approach', in: Alessandra Giunilia-Mair, Carol C. Mattusch (red.), *Proceedings of the XVIIth International Congress on Ancient Bronzes, Izmir* (Autun 2016) 219-229.

Ridgway, Brunilde Sismondo, *The Severe Style in Greek Sculpture* (Princeton 1970).

Spawforth, Tony, *The Complete Greek Temples* (z.p. 2006).

Stewart, Andrew, *Greek Sculpture. An Exploration, Volume I* (New Haven 1990).

Wünsche, Raimond, 'Ergänzungsversuche am "Gott aus dem Meer"', *Antike Kunst* 21 (1978) 2, 107.

Bronnen

Morning Bulletin, woensdag 11 december 1929, pagina 3, *Greek Statues. From the Sea*.
Via Trove, <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/55341893> (3 december 2019).

Nationaal Archeologisch Museum Athene, Collecties, Metaalwerk, Klassieke Periode.
'Bronze statue of Neptune or Zeus', inventarisnummer X 15161. Via
<https://www.namuseum.gr/collection/klasiki-periodos-3/>, bovenste rij, middelste
afbeelding (4 december 2019).

Afbeeldingen

Afbeelding op titelblad, afbeelding II: Wikimedia Commons, Zde, *God of Cape Artemision, 480-460 BC. NAMA X 15161, 190859*, 11 juni 2019. Via
https://commons.wikimedia.org/w/index.php?sort=relevance&search=artemision+god&title=Special:Search&profile=advanced&fulltext=1&advancedSearch-current=%7B%7D&ns0=1&ns6=1&ns12=1&ns14=1&ns100=1&ns106=1#/media/File:God_of_Cape_Artemision,_480-460_BC._NAMA_X_15161,_190859.jpg.

Afbeelding I, afbeelding III: Wikimedia Commons, George E. Koronaos, *Bronze statue of Zeus or Poseidon from Artemision, Euboea. Ca. 460 BC*, 3 april 2018. Via
https://commons.wikimedia.org/w/index.php?sort=relevance&search=artemision+god&title=Special:Search&profile=advanced&fulltext=1&advancedSearch-current=%7B%7D&ns0=1&ns6=1&ns12=1&ns14=1&ns100=1&ns106=1#/media/File:Bronze_statue_of_Zeus_or_Poseidon_from_Artemision,_Euboea._ca._460_BC.jpg.

Afbeelding IV: Wikimedia Commons, Dorieo, *God of Cape Artemision 03*, 18 augustus 2007. Via
https://commons.wikimedia.org/w/index.php?sort=relevance&search=artemision+god&title=Special:Search&profile=advanced&fulltext=1&advancedSearch-current=%7B%7D&ns0=1&ns6=1&ns12=1&ns14=1&ns100=1&ns106=1#/media/File:God_of_Cape_Artemision03.JPG.

Afbeelding V: Athene, Nationaal Archeologisch Museum, inventarisnummer X 16546. Zeus Keraunios van het heiligdom van Zeus bij Dodona. Verkregen van het Nationaal Archeologisch Museum Athene op 6 december 2019 via WeTransfer.

Afbeelding VI: Wikimedia Commons, Tilemahos Efthimiadis, *Zeus of Artemision, copper (ca. 460 B.C.)*(3471212013), 15 maart 2009. Via [https://commons.wikimedia.org/w/index.php?sort=relevance&search=artemision+god&title=Special:Search&profile=advanced&fulltext=1&advancedSearch-current=%7B%7D&ns0=1&ns6=1&ns12=1&ns14=1&ns100=1&ns106=1#/media/File:Zeus_of_Artemision,_copper_\(ca._460_B.C.\)_\(3471212013\).jpg](https://commons.wikimedia.org/w/index.php?sort=relevance&search=artemision+god&title=Special:Search&profile=advanced&fulltext=1&advancedSearch-current=%7B%7D&ns0=1&ns6=1&ns12=1&ns14=1&ns100=1&ns106=1#/media/File:Zeus_of_Artemision,_copper_(ca._460_B.C.)_(3471212013).jpg).

Afbeelding VII: Wikimedia Commons, Gary Todd, *Ancient Greece Artemision Bronze Statue of Zeus Poseidon, c. 460 BC* (27876380134), 20 juli 2016. Via [https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=artemision+bronze&title=Special%3ASearch&go=Go&ns0=1&ns6=1&ns12=1&ns14=1&ns100=1&ns106=1#/media/File:Ancient_Greece_Artemision_Bronze_Statue_of_Zeus_Poseidon,_c._460_BC_\(27876380134\).jpg](https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=artemision+bronze&title=Special%3ASearch&go=Go&ns0=1&ns6=1&ns12=1&ns14=1&ns100=1&ns106=1#/media/File:Ancient_Greece_Artemision_Bronze_Statue_of_Zeus_Poseidon,_c._460_BC_(27876380134).jpg).

Afbeelding VIII: Universiteit van Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive. Parijs, Musée du Petit Palais, nummer 206859, via <http://www.beazley.ox.ac.uk/record/1F0855DB-2B8C-42A2-88C4-61D93FA2A84F>.

Afbeelding IX: Universiteit van Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive. Ingelheim, Boehringer, nummer 207535, via <http://www.beazley.ox.ac.uk/record/95794606-AE51-4004-9700-7E254C74D2C4>.

Afbeelding X: Universiteit van Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive. Bonn, Akademisches Kunstmuseum, nummer 2022943, via <http://www.beazley.ox.ac.uk/record/8B42F3B8-FE69-4F76-A55B-6263983D1FB2>.

Afbeelding XI: Universiteit van Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive. Athene, Nationaal Museum, nummer 9016794, via <http://www.beazley.ox.ac.uk/record/13075DF0-867E-4631-9E89-2265DC501C73>.

Afbeelding XII: Universiteit van Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive. Florence, Museo Archeologico Etrusco, nummer 201663, via <http://www.beazley.ox.ac.uk/record/1D2E0F69-995D-4671-97DB-FE3122F0A70F>.

Afbeelding XIII: Universiteit van Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive. Kopenhagen, Ny Carlsberg Glyptothek, nummer 203810, via <http://www.beazley.ox.ac.uk/record/93BD4B88-6BE0-46CA-8D01-DE3D6DB106C4>.

Bijlage A

Op pagina 38: Athene, Nationaal Archeologisch Museum, inventarisnummer X 6195. Zeus Keraunios van het heiligdom van Zeus bij Olympia. Verkregen van het Nationaal Archeologisch Museum Athene op 6 december 2019 via WeTransfer.

Op pagina 39: Athene, Nationaal Archeologisch Museum, inventarisnummer X 14984. Zeus Keraunios van Ambracia in Aetolië. Verkregen van het Nationaal Archeologisch Museum Athene op 6 december 2019 via WeTransfer.

Deze afbeelding is verwijderd in verband met copyrights.

Deze afbeelding is verwijderd in verband met copyrights.